

BRILL

ZIEKTEN EN DOKTERS OP DE SCHEPEN DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE

Author(s): J. DE HULLU

Source: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 1913, Deel 67, 2de Afl. (1913), pp. 245-272

Published by: Brill

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/20769694>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Brill is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*

ZIEKTEN EN DOKTERS OP DE SCHEPEN DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE.

DOOR

Dr. J. DE HULLU.

Wanneer Vondel in zijn Lof der Zeevaart, opgedragen aan den heer Lourens Reael, ridder en oud-Generaal van de Oost-Indië, van de rampen gewaagt welke in zijn dagen den zeeman op zijne reize naar Indië konden treffen, hangt hij een breed, gepenseeld schilderij op van de gevaren van storm en schipbreuk, doch rept, wat opmerkelijk is, slechts in het voorbijgaan van die waaraan het leven van Janmaat werd blootgesteld door de aan boord heerschende ziekten, «het spillen van het volk door ongemak en kou», gelijk hij het noemt. En toch kunnen wij lateren, met de geriefelijkheden en de hygienische inrichting van de hedendaagsche stoomschepen vertrouwd, ons ternauwernood voorstellen wat jammerlijke ellende de ziekten destijds en de geheele 17^e en 18^e eeuw door nu en dan op de schepen der Oost-Indische Compagnie teweeg brachten.

De scheurbuik of het blauwschuit, thans zoo goed als alleen bij name bekend, maar oudtijds van alle scheepsziekten de veelvuldigst voorkomende ¹, schijnt als het ware een kort begrip te zijn geweest van alle mogelijke kwalen. Verlamming van de ledematen, ontsteking van het tandvleesch, tanden zoo los in den mond staande dat men ze met de tong kon uitduwen en er geen spijzen mede kauwen kon, waren de meest gewone verschijnselen ². Volgens een kundig medicus van de 18^e eeuw waren «bleeke aangezichten en vermoeidheid door al de leden de eerste beginsels van dit ongemak». «Gezwollen tandvleesch, dikke beenen en blauwe vlekken (zegt hij) zijn er de echte kenmerken van. Wanneer het kwaad verergert wordt het tand-

¹ Informatie hoe men de medegegevene lepelbladen gebruiken zal (17^e eeuw), Kol. Archief n°. 4393.

² Johann Schreyer, Neue Ost-Indianische Reiszbeschreibung von anno 1669 bis 1677, Leipzig 1681, S. 11 ff.

vleesch op het minste aanraken niet alleen bloedig en de adem door het bloed, dat tusschen de tanden zit, stinkende maar de mond zelf met zweren of wild vleesch bezet, de beenen barsten open en er komen stinkende zweren op. Velen, wanneer het kwaad verergert, klagen niet alleen van pijn in armen en beenen maar van benauwdheid en steken op de borst met moeilijken hoest. Sommigen geraken aan bloedige afgangen of doodelijke waterzucht. Sommigen, op het oog niet heel erg schijnende en nog tamelijken eetlust hebbende, vallen bij de minste beweging of wanneer zij in de lucht komen in flauwten, ja zelfs dood neder» ¹. «De lijders», leest men in het journaal van een scheepschirurgijn die deze ziekte in 1771 op een reis naar Ceilon had leeren kennen, «de lijders klagen van hartkloppingen, onlesschelijken dorst, verduisterd gezicht, convulsieve trekkingen verzeld met febris ardens» ², terwijl een ander heelmeester, die in het begin van de 18^e eeuw verscheidene reizen naar Oost-Indië had gedaan en nagenoeg dezelfde beschrijving van de door hem waargenomen symptomen geeft, zijn opsomming van die reeks van plagen met deze aanmerking besluit: »doch nooit klampen al deze kwalen tegelijk een eenig mensch aan want om hem uit den lijve te rukken zijn maar weinige van noode» ³.

Niet minder vreeselijk waren de heete, razende koortsen, welke het volk onder den Evenaar overvielen en niet zelden de lijders zóó ijelhoofdig maakten, dat zij zichzelf in een aanval van razernij poogden dood te steken of onder den uitroep dat zij naar het vaderland terug moesten overboord wilden springen, zoodat men «op hen als kleine kinderen moest passen» en sommigen zelfs in de kooien moest vastbinden ⁴. En dan de besmettelijke rotkoortsen die vooral in de laatste helft van de 18^e eeuw zulke geduchte verwoestingen op de uitreis aanrichtten ⁵!

¹ Paulus de Wind, *Verhandeling der voornaamste ziekten op de O. I. schepen*, Middelburg 1760, blz. 171—173.

² *Chirurgijnsjournaal* gehouden op het schip *Borssele* door Carel Frederik Sacket (1770—1771).

³ Abraham Bogaert, *Hist. reizen door d'Oostersche Landen van Asia*, Amsterdam 1711, blz. 93—94.

⁴ Johann Jacob Saar, *Funfzehnjährige Kriegsdienste* (1644—1659), Nürnberg 1662, S. 8; Nicolaas de Graaff, *Reisen na de vier gedeelten des Werelds*, Amst. en Utrecht 1701, blz. 4; Peter Kolbe, *Beschrijving van de Kaap de Goede Hoop*, I blz. 28; De Wind, a. w. blz. 76.

⁵ J. Veirac en B. Hussem, *Verhandelingen over de besmettelijke rotkoorts op de uitgaande Oost-Indische schepen*, Middelburg 1778.

Somwijlen waren de schepen drijvende gasthuizen gelijk. «Het was niet anders dan of de pest in het schip was», schrijft een scheepschirurgijn die in 1640 de reis naar Batavia deed, «de scheurbuik, roode loop en waterzucht heerschte dapper onder 't volk, alsook hoofdpijn, brandende koortsen, krankzinnigheid en razernije was de gemeenste plage». Alle aangewende remediën waren te vergeefs, verklaart hij, «de ziekten vermeerderden en sturven veel van ons volk, sommige zeer ellendig»¹. Het kwam voor dat er op één bodem 40 tot 50 man tegelijk ziek lagen² en binnen enkele dagen wel 70 in de kooi stortten³. Op de vier schepen van Cornelis Houtman, welke bij het uitzeilen op 2 April 1595 in alles 249 koppen telden, bevonden zich toen zij op de hoogte van de Baai St. Augustijn op 23 graden Zuiderbreedte waren gekomen nauwelijks 20 man, «die overeinde gingen»⁴. En op het schip De Keetel werden in Juli 1737, vier maanden nadat het uit Texel met 253 koppen was uitgelopen, van de nog in leven zijnde manschappen te nauwnood zooveel gezond bevonden als benoodigd waren tot den scheepsdienst⁵. Met het ontzettend getal zieken op sommige bodems hield het sterftecijfer gelijken tred. Op de vloot van Houtman had men op het hiervóór genoemde tijdstip alreeds over de 70 dooden⁶, en op sommige schepen, al behoorde dit gelukkig ook tot de uitzonderingen, bezweken nog vóór men de Kaap bereikte meer dan een derde of zelfs meer dan de helft van de opvarenden⁷.

Verscheidene oorzaken werkten er toe mede dat de ziekten veeltijds een aanvang namen niet alleen, maar reeds sterk woedden terwijl men nog op de reede lag: de koude, die het volk daar in het gure, vochtige najaarsseizoen of bij winterdag niet zelden weken en maanden achtereen had uit te staan als het uitblijven van den oostenwind maar aldoor het uitzeilen

¹ De Graaff, a. w. blz. 3, 4.

² Schreyer, a. w. S. 11.

³ De Wind, a. w. blz. 76.

⁴ Eerste Schipvaart der Hollandsche natie naar Oost-Indië in Begin en Voortgahg I.

⁵ Resolutie van den Scheepsraad van dat schip 15 Juli 1737.

⁶ Eerste Schipvaart als voren.

⁷ Blijkens de opgaven in het Notitieboek der uitgelopen Oost-Indische schepen over 1688—1803.

belette ¹, en tegen welke zij zich, omdat de kombuis de eenige plaats aanboord waar gestookt werd zelfs op de grootste schepen slechts drie personen kon bevatten ², niet anders beschermen konden dan door in de kooien en hoeken van het schip te gaan liggen ³; hun gedwongen werkeloosheid en het gebrek aan beweging ⁴ die, zoolang zij iemand niet in den ergsten graad had aangetast, juist zoo noodig werd geacht tot genezing van de scheurbuik ⁵; het gebrek aan de noodige plunje en verschooning waardoor velen genoodzaakt waren om bij regen met doornatte kleeren aan het lijf te blijven rondloopen ⁶; het onmatig gebruik van den harden scheepskost ⁷ zonder een gevoerde of halve struisenmaag niet te verteren gelijk een oud reisbeschrijver het uitdrukt ⁸. Het eerst en het ergst tastten de ziekten veelal de soldaten aan, meest Duitschers of andere vreemdelingen, die als afgedankte of gedeserteerde militairen ⁹ of om andere redenen de wijk naar Holland hadden genomen. Platzak, het hoofd vol muizenissen, zonder werk door onze havensteden rondsletterend ¹⁰, vielen dezen gemeenlijk in de handen van den een of anderen volkhouder of zielverkooper, een van die talrijke individuen, die tegen den tijd dat de Compagniesschepen stonden te vertrekken, grachten en bruggen afliepen en, als zij zulk een werkloos ronddolenden vreemdeling gewaar werden, een vriendschappelijk praatje met hem aanknoopten ¹¹. Zij wisten dan allerlei heerlijks te vertellen van de fortuin die een wakkere borst in de Oost kon maken, en de kans om daartoe te komen zoo licht voor te stellen alsof men bij manier van spreken slechts

¹ Aanmerkingen over de ziekten op de Hollandsche O. I. Schepen, opgenomen als bijlage bij de resolutie der Zeventien van 29 Aug. 1775; Bericht van Dr. C. J. de Famars aan de Zeventien van 30 Sept. 1773; Scheepssoldijboek van het schip Gaasperdam 1737; Brief van Pieter Both aan de Bewindhebbers uit de Tafelbaai van 6 Aug. 1610.

² Kolbe, a. w. I blz. 10.

³ Bericht van de Famars als voren.

⁴ Als voren.

⁵ De Wind, a. w. blz. 171—173.

⁶ Bericht van de Famars; B. Hussem, a. w. blz. 154.

⁷ Bericht van de Famars.

⁸ Elias Hesse, Reijs naar en in Oost-Indië, Utrecht 1694, blz. 316.

⁹ J. Veirac, a. w. blz. 107; Hesse, a. w. blz. 179.

¹⁰ David Tappen, Funffzehnjährige Ost-Indianische Reisebeschreibung (1667—1682) Hannover und Wolfenbüttel 1704, S. 1 ff.

¹¹ J. Veirac, a. w. blz. 21.

een hamer behoefde om daar te lande de diamanten van de rotsen te slaan ¹, zóó mooi te praten in één woord dat de vreemde zich voor Compagnie's dienst als soldaat liet aanwerven. De groote vraag, hoe hij totdat de schepen in zee staken met zijn ledigen geldbuidel een onderkomen zou vinden, werd door den zielverkooper met de meeste welwillendheid opgelost. De vreemdeling had hem maar naar zijn huis te volgen, waar hij al dien tijd huisvesting en kost zou genieten, en wat de betaling betrof, hij behoefde zijn waard niet in contante specie te voldoen, het was genoeg dat hij dezen bij de aanmonstering een zoogenaamde acte van transport overhandigde, waarop de volkhouder in afrekening van de door zijn gast verdiende gage te zijner tijd het hem toekomend kostgeld aan het soldijkantoor van de Compagnie kon afhalen ², een betaling met gesloten beurzen alzo die voor den aangeworvene in zijn berooide omstandigheden dubbel welkom was. Door deze hupsche schikking uit de ongelegenheid van het oogenblik gered, en met het streelend vooruitzicht van een Indisch fortuin voor oogen stapte nu de vreemdeling naar de woning van zijn gastheer mede. De behandeling welke hem hier te wachten stond, inzonderheid in de laatste helft van de 18^e eeuw, want oudtijds schijnt de toestand minder erg te zijn geweest ³, roept in onze gedachten de verhalen terug van het negerlogies op een slavenhaler. In vele volkhouderslogementen, leest men in een werkje dat in 1778 uitkwam, «zijn op de zolders of in onderaardsche kelders dikwerf een groot getal menschen, geschikt tot bevolking van gemelde schepen, eenigen tijd ja maanden achtereen opgesloten geweest.» «Ik weet van zeer nabij (zegt de schrijver) dat in een van deze huizen, op een zolder zeer laag van verdieping zijnde, bij de 300 van deze menschen waren opgesloten, die alhier nacht en dag moesten huishouden, hunne natuurlijke onlastingen verrichtten, geen plaats om te slapen hadden maar op en onder malkanderen moesten liggen. Bij anderen heb ik gezien dat in kelders van zoodanige huizen mede een zeer groot getal van

¹ Christophorus Schweitzer, *Reize naar en door Oost-Indië*, Utrecht 1694, blz. 332, 333.

² Johann Wilhelm Vogel, *Ost-Indianische Reisebeschreibung*, Altenburg 1716; *Vorbericht*; Hesse, a. w. blz. 173; Schweitzer, a. w. blz. 332, 333; Veirac, a. w. blz. 21.

³ Schweitzer, t. a. p.

deze menschen waren opgesloten, waarvan sommigen er reeds bij de vijf maanden waren geweest en gedurende dien tijd aldaar een zeer besmettelijke en kwade lucht hadden moeten inademen. In eenige van die huizen is de sterfte onder dit volk zeer groot geweest zoodanig dat men, het getal der dooden niet durvende opgeven, somtijds twee lijken in één kist begraven liet» ¹. Het rantsoen, getuigt een ander uit dienzelfden tijd, «is doorgaans zooveel als eventjes genoeg is om te kunnen bestaan. Het gewoon voedsel is spek, dat zeer vet, min of meer gerookt en veeltijds bedorven en garstig is, vleesch van denzelfden aard, slechte, slappe zee- en slijmige riviervisch, aardappelen met vet van spek, gemeen brood met sterke boter en soortgelijke» ². Uit deze hollen te ontsnappen was zoo goed als onmogelijk. De volkhouder droeg ter dege zorg dat zijn gasten geen voet buiten de deur zetten en, als het hun een enkelen keer veroorloofd werd, dan hadden zij voortdurend hemzelven of een van de zijnen bij zich om hun het wegloopen te beletten ³. Het een en het ander, gevoegd bij hunne behandeling «die wel meest brutaal, met slaan of schoppen, smijten door dronken of brooddronken lappen werd geëxerceerd», gelijk een derde getuige mededeelt, had tengevolge dat de ongelukkigen uit hun gevangenis aan boord kwamen met een ondermijnde gezondheid, verbijsterde zinnen en een verzwakte maag ⁴, welke den scheepskost daar zij als uitgehongerde wolven op aanvielen niet verdragen kon ⁵. De armoedige uitrusting, hun door de zielverkoopers voor het transport boven en behalve den kost verstrekt ⁶, — een paar slaapmutsen, een of twee hoeden, een hoofdpeluw en paarde-deken ⁷ — werd hun in de drukte en chaotische verwarring, welke bij het inschepen van het volk plaats had ⁸, maar al te

¹ Hussem, a. w. blz. 144 Vgl. ook de Reflectiën van Hendrik Meijers aan de kamer Amsterdam van 22 Januari 1776, Kol. Archief n°. 4394.

² Veirac a. w. blz. 30. Vgl. ook het aangehaalde chirurgijnsjournaal van Carel Frederik Sacket.

³ Veirac a. w. blz. 31, 32.

⁴ Reflectiën van Hendrik Meijers.

⁵ Bericht van de Famars.

⁶ Vogel, a. w. Vorbericht.

⁷ Veirac a. w. blz. 21; Vogel t. a. p.; Tappen, a. w. S. I ff.

⁸ Jörg Franz Müller's Reisindruckken, uitgegeven door Prof. J. E. Heeres in De Navorscher 1902, blz. 14.

vaak door de bevaren matrozen ontstolen ¹, die hun zelfs niet zelden de hangmatten of kooien waarin zij lagen te slapen van onder het lijf weg sneden om er broeken van te maken ², zoodat zij de heele reis door met geen ander deksel dan de kleeren, die zij aan het lijf hadden, op hun scheepskistje hun nachtleger moesten zoeken ³. Wie dit alles in het oog houdt zal het niet vreemd vinden dat juist onder de gewezen gasten van de volkhouders de scheurbuik en andere kwalen het eerst hun slachtoffers maakten. «Het is miraculeus als zij tot de Kaap in het leven blijven», zoo luidt het oordeel in eene memorie van 1776 uitgesproken, «schipper, stuurlieden, bootsman, schieman, matrozen en zoo voorts, die met suffisante magen aan boord gekomen zijn, kunnen wel blijven leven tenzij de geheele equipage door het gemeen geïnfecteerd zij ofte door andere onvermijdelijke gevolgen het leven verlaten». ⁴

Was men eenmaal in het ruime sop gekomen dan wachtte de bemanning een reeks van ongemakken waardoor de gezondheid werd bedreigd. Daar was de overgang van de koude in de verzengende hitte van de keerkringen en wederom in de koude als men deze achter den rug had, de felle dorst onder den Evenaar, het bederf van proviand en drinkwater, de ondragelijke stank en de onzindelijkheid aan boord van het schip. Wat nameloos lijden de dorst tusschen de keerkringen veroorzaken kon, wordt in journaal op journaal, in reisbeschrijving op reisbeschrijving, met schrille kleuren geschilderd. Regende het in voldoende mate om op de daartoe uitgespannen zeilen een genoegzamen voorraad water op te vangen, dan had men niet te klagen ⁵. Het op die wijze verzamelde water had weliswaar van de geteerde en bepikte touwen van het want een bitteren smaak aangenomen, maar men verdreef dien zoo goed als het gaan wilde met er een gloeiend stuk ijzer of staal in te dompelen ⁶ en had dan tenminste een toegift bij het schrale rantsoen, dat zelfs als het

¹ Ernst Christopher Barchewitz, *Ost-Indianische Reisebeschreibung*, Erfurt 1751, S. 43; Hussem, a. w. blz. 154; *Chirurgijnsjournaal van Sacket*; J. Harger, *Verhandeling over den scheepsbouw enz.*, Middelburg 1784, blz. 356, 357.

² De Wind, a. w. blz. 95, 96.

³ *Chirurgijnsjournaal van Sacket*; Hussem, a. w. blz. 154.

⁴ *Reflectiën van Hendrik Meijers*.

⁵ Gijsbert Heecq, *Derde Voyagie naar Oost-Indyen*, uitgegeven door S. P. l'Honoré Naber in het *Marineblad* van 1910/11, blz. 23.

⁶ Albrecht Herport, *Ost Indianische Reiszbeschreibung*, Bern 1689, S. 10.

rijkelijk toeging nooit meer dan een flapkan, dat is ongeveer een liter, daags bedroeg ¹, die door verreweg het meerendeel van de van dorst versmachtende maats in een korten oogenblik geledigd werd ². Doch wanneer de vurig gewenschte buien achterbleven en de scheepsraad bij langdurige windstilte, uit vrees dat de voorraad water niet toereiken zou, het dagelijksch rantsoen tot op nagenoeg de helft of minder, zes, vier of drie mutsjes, terugbracht ³, was de marteling bijkans onuitstaanbaar. De dorst, reeds in gewone omstandigheden zoo erg tengevolge van de sterkgezouten spijzen en thans verdubbeld, bracht menigen schepeling in zijn desperatie de verwensching op de lippen, dat hij wel sterven wilde mocht hij nog maar reis één keer zijn bekomst aan water drinken ⁴. Er waren er die om wat meer speeksel in den mond te krijgen op kogels kauwden of op stukken lood ⁵, en op de vloot van Jacob van Neck in 1601 dronken sommigen «haar eigen water om den onlijdelijken dorst eenigermate te lesschen»! ⁶. Tot overmaat van ramp was het water veeltijds zoo slecht dat iemand walgde als hij het te zien of te ruiken kreeg. Naar Kolbe, die in 1705 naar de Kaap uitzeilde, verhaalt, moest men terwijl men de kan in de eene hand hield met de andere den neus toehouden. «Dikmaals is het ons gebeurd», zegt hij, «dat wij de tanden dicht op malkanderen moesten houden en het water daardoor zuigen, ten einde de daarin gegroeide en krielende wormen den doorgang te beletten» ⁷; en soortgelijke berichten worden ook bij andere schrijvers aangetroffen ⁸.

Met de provisie was het al even treurig gesteld. Een paar voorbeelden. Toen men in de vloot van Jacob van Neck, een

¹ Saar, a. w. S. 3, 4. Vgl. ook de 17^e en 18^e eeuwse victualie- of rantsoenlijsten.

² Aanmerkingen over de ziekten op de Hollandsche O. I. schepen van 29 Aug. 1775.

³ Heecq, t. a. p.; David Pietersz. de Vries, *Voyagiën* (ed. Colenbrander) blz. 92; Resolutiën van het schip 't Wapen van Amsterdam 25 Febr. 1625 (Kol. Arch. n° 4464^T).

⁴ Herport, t. a. p.

⁵ Hesse, a. w. blz. 178; Hussem, a. w. blz. 215.

⁶ Verhaal van de Schipvaart op Oost Indië onder Jacob van Neck (op 21 Januari 1601) in *Begin en Voortg. I*.

⁷ Kolbe, a. w. I blz. 32.

⁸ Seger van Rechteren, *Journaal van de reis uit Batavia naar Patria* (op 3 Juni 1632) in *Begin en Voortg. II*; Hesse, a. w. blz. 178.

half jaar ongeveer na haar vertrek uit het Vaderland, met het schaften van spek zou beginnen, bleek dit ten eenen male bedorven te zijn: «het stonk zoo zeer dat men er kwalijk af wierd als men het eten zoude, en als de kok de ketel van het vuur zette om op te schaffen werd men vervaard van den reuk.» ¹. Als het vleesch, dat zij aten «uit de tonne gehaald werd om te koken, wist men hem in het gantsche schip niet te bergen van de stank», zoo lezen wij in het journaal, dat in 1632 op een retourreis uit Indië is gehouden ². En een auteur van de laatste helft der 18^e eeuw verzekert, dat «de gort en erwten niet zelden als met een korst rondom door bederf aan het vaatwerk waren vastgehecht» ³.

Naar de oorzaken van dit verschijnsel behoefde men niet te raden. Voor een deel was het te wijten aan de oneerlijkheid van de leveranciers die slechte kwaliteit leverden. «De wereld en deugt niet», verzucht Gerard Reynst in een brief uit het schip waarop hij in 1613 als Gouverneur-Generaal naar Indië zeilde, «het schijnt tgene zijluiden voor de voyage gereed maken oud en verlegen goed is, dat de Indischvaarders al goed genoeg is en de klachten, die daarvan komen, geëxcuseerd worden met de langdurige reize» ⁴. Hoofdzakelijk echter sproot het hieruit voort dat het bewaren van den mondkost, vooral op de uitreis, alleen in het ruim kon geschieden, en «wat hitte, benauwde stoom en stank bij het openen der luiken ondervonden wordt, is overbekend», aldus een schrijver van het laatst van de 18e eeuw, «kisten, kassen, tonnen, met één woord alles beschimmelt, wordt muf en duf in de scheepsruimen zoo door de uitwasmingen der schepen zelf, vochtige kisten, kasten en vaatwerk en ook door de opstijgende dampen van het bedorven en stinkende kielwater ⁵, ja de lucht is in de scheepsruimen zoo bedorven dat het kaarslicht er niet in branden wil maar uitgaat, en de menschen er als voor dood uitgehaald worden» ⁶.

¹ Verhaal van de Schipvaart, t. a. p.

² Seger van Rechteren, Journaal als voren (op 3 Juni 1632).

³ Harger, a. w. blz. 398, 399.

⁴ Brief aan de kamer Amsterdam uit het schip Amsterdam, liggende aan Kaap Lopo Gonsalves, 24 Januari 1614.

⁵ Zelfs in onzen tijd is de zoogenaamde „ruimstank” op de schepen moeilijk te verwijderen. Men gevoelt hoe het wezen moest op de houten schepen, waar het kielwater zoo uiterst moeilijk te weren was.

⁶ Harger, a. w. blz. 398, 399.

Trouwens ook Reynst zelf, hoe misnoegd ook op de leveranciers, moest erkennen dat zij niet alleen de schuld droegen. «De ruimen, inzonderheid van de twee nieuwe schepen,» bericht hij aan de Bewindhebbers in dienzelfden brief, «zijn zoo warm alsof men in een oven kwam, zoo haast iemand daar in komt loopt hem het zweet tot de voeten af alsof hij uit het water kwame, niettegenstaande onze luiken met traliën zijn. Het water en de wijn, zoo dagelijks uit het ruim gehaald wordt, is min of meer of het over het vuur hadde geweest, twelk oorzaak is van het bederf van veel victualie» ¹.

Een andere omstandigheid waaraan, naast al de genoemde, door dokters en schippers het veelvuldig voorkomen van ziekten werd toegeschreven, was de liederlijke onzindelijkheid van het volk. ² Een chirurgijn, die ze op een reis naar Ceilon in 1770 en 1771 door eigen aanschouwing had leeren kennen, geeft er het volgende schiet weerzinwekkend relaas van: «velen verlustigen haar met haar vaatje jenever zoo lang daar wat in is, en worden dronken zijnde achter haar kisten in haar onreinigheid halfdood en zonder kennis gevonden, en wat nog verder aan een besmettelijke stank tusschendeaks ontbreekt wordt dubbel vervuld door onzure, die zich niet ontzien haar excrementen achter de kisten te plaatsen, dat in korten van doodelijke gevolgen is en voornamelijk als men door storm en onweer genoodzaakt is met gesloten luiken en roosters te varen. Die het geluk hebben van hun kleederen niet ontvreemd te zijn, zijn velen die het uit luiheid verwaarloozen, velen laten niet alleen haar kleederen maar haar lichaam zoodanig ten prooi van het ongedierte, dat hetzelfde met gaten doorknaagd is; en haar kleederen niet schoon te krijgen zijnde moet men ze wegwerpen en dus worden zij buiten staat gesteld zich voor de uiterlijk aangebrachte kou te kunnen dekken». ³ «Het ongedierte op een uitgaand Oost-Indisch schip», vernemen wij uit een memorie van omstreeks denzelfden tijd, «is zoo menigvuldig dat zelfs diegene, dewelke in de kajuit logeeren, zoolang men in de koude is zich er niet van kunnen bevrijden al verandert men tweemaal daags

¹ Men bedenke hierbij dat men nog niet droomde van bacteriën en van de voorzorgen, die men daar tegenwoordig tegen neemt, zooals luchtdicht kuipen van de vaten, bloedloos uitkoken van vleesch enz.

² Bericht van de Famars van 30 Sept. 1773.

³ Chirurgijsjournaal van C. F. Sacket.

van linnen; wanneer de dokter de zieken bezocht heeft laat hij zich met een borstel het ongedierte van zijn kleederen borstelen. Ik heb een zieke gezien, dewelke de luizen geheele gaten in het lijf gebeten hadden, dit gepaard met de ziekte beneemt den lust tot het leven, en die benomen lust tot het leven doet velen op de Oost-Indische schepen sterven». ¹ Om billijk te blijven moet echter ook erkend worden dat het gemis aan water, niet alleen voor het schoon houden van de plunje maar zelfs voor het wasschen van het lichaam, ook diegenen onder de maats, die uit den aard op reinheid waren gesteld, schier *dwong* tot onzindelijkheid.

Dat bij een dergelijken toestand voor het bewaren van de gezondheid meer heil te verwachten was van voorzorgsmaatregelen dan van de lapdoozen en medicamentkisten der veelal zeer onbekwame scheepsdokters, sprak vanzelf. Vandaar een heele reeks van voorschriften in artikelbrieven en instructiën, waarbij het zindelijk houden van de bodems op het nadrukkelijkst werd verordonneerd. Alle dag moesten tot verdrijving van stank en vuil de schepen van buiten en van binnen worden gereinigd, terwijl een keer of drie in de week de overloopen opgeruimd en alle bagagie boven gebracht moest worden; verder was men verplicht om, zooveel tijd en gelegenheid toelieten, te schrobben en te spoelen, bij mooi weer de luiken en geschutpoorten open te zetten opdat lucht en wind door het ruim konden heen spelen en alles helder opdrogen zou, azijn te sprengelen ² en, wanneer men in de warmte kwam, het schip om de veertien dagen te zuiveren en te berooken. ³ De gezagvoerders, zoo bepaalden de Zeventien in 1774, hadden te zorgen dat het volk zich behoorlijk reinigde en «hun kisten, kleederen en kooigoed van tijd tot tijd op het dek gebracht en gelucht werden, dat de lucht tusschendecks door gedurig gebruik van den ventilator, het open zetten van de roosters en het inbrengen

¹ Aanmerkingen over de ziekten op de Hollandsche O. I. Compagnie's schepen van 29 Aug. 1775 (opgenomen als bijlage bij de resolutie der Zeventien van Maart 1776). Vgl. over het ongedierte ook Schreyer, a. w. S. 6.

² Artikelbrief voor de vloot van Cornelis Houtman van 16 Januari 1595 art. 20, voor die van Jacob van Heemskerk art. 32, van 1669 art. 68, van 1672 art. 68; Ampliatie op de instructie van de schippers vastgesteld door de Zeventien op 10 Dec. 1695.

³ Resolutie Zeventien 22 Oct. 1733.

van versehe lucht door middel van het koelzeil gezuiverd mitsgaders dat het bovendeck telkens, mits zulks vóór zonsopgang of nà zonsondergang geschiedde, met water door middel van de brandspuit gespoeld en het onder- en tusschendecks door vegen en schrapen, besprengen met azijn en branden van jeneverbessen en kruut gereinigd en verfrist werd». ¹ Natuurlijk mocht ook de conserveering van het proviand niet worden verwaarloosd. Brood en victualie, welke aan bederf door ouderdom of vocht onderhevig was, zoo schreven de Bewindhebbers voor, moest men zooveel doenlijk verluchten en aan land, op plaatsen waar gelegenheid bestond om die op te richten, in ovens worden gedroogd» om ze weder tot een versehe lucht en smaak te brengen» ². Het brood, dat in de broodkamers geen plaats meer vinden kon, moest men teneinde het des te beter goed te kunnen houden in brandewijnsvaten ³ opbergen, de erwten moesten vóór het inladen op eesten gedroogd ⁴ en het vleesch en spek van tijd tot tijd herzouten en herpekeld worden ⁵. Wat het drinkwater betrof, op het allerlaatst van de 17^e eeuw stelden de Bewindhebbers zich gouden bergen voor van het medegeven van distilleerketels om zout water zoet te maken. Een proef in 1690 en 1691 op een uitgaand schip genomen had zulk voortreffelijk water opgeleverd, voortreffelijker zelfs dan het versehe dat van hier was medegenomen ⁶, dat men eenige jaren na dien te rade werd het gebruik van een distilleertoestel op de schepen in te voeren ⁷. Op den duur echter voldeed het werk niet. Het stuitte op vooroordeel bij de zeelui, die onder den indruk verkeerden dat het water door het aannemen van koperdeelen van de ketels, waarin men het overhaalde, schadelijk was voor de gezondheid ⁸; de ruimte die naar men eerst meende zou uitgewonnen worden, nu men minder versch water

¹ Resolutie Zeventien 2 April 1774.

² Instructie voor de commiezen en kooplieden van 7 Dec. 1619.

³ Res. Zeventien 17 Mei 1679 en 17 Juli 1725.

⁴ Als voren 14 Juni 1724.

⁵ Instructie voor de kooplieden (gedrukt te Middelburg 1779).

⁶ Res. Zeventien 16 Nov. 1691. Uit de opgegeven data blijkt klaar hoe vroeg de Hollanders reeds allerlei maatregelen van reinheid en desinfectie hebben toegepast, en hoe onjuist de gewone voorstelling is alsof eerst de Engelschen, met name Cook, daar begrip van hadden.

⁷ Als voren 13 Juli 1695.

⁸ t. a. p.

behoefde in te laden ¹, werd bij slot van rekening, inzonderheid op de retourschepen, weder ingenomen door het meerdere brandhout dat voor het stoken van de ketels benoodigd was ², en zoo werd kort daarna, in 1707, omdat zij «gering ja genoegzaam geen nut maar wel het contrarie van dien» aanbracht en schepen, die ervan voorzien waren, toch «geen minder versch water als voorheen» medenamen, de distilleerinrichting weder afgeschaft ³. Het gevolg was dat men voortaan weder op den ouden voet bleef voortsukkelen en van hoogerhand het bezigen van allerlei huismiddeltjes beval, als daar waren: overpompning van het water in een ander vat om het daar in te laten bezinken vóór men het uitdeelde, indompeling van een gloeiend ijzer om het te doen «uitstinken», blootstelling aan de lucht gedurende eenigen tijd, vermenging met een weinig limoensap en dergelijke meer ⁴. Het gebrek aan plunje trachtten de Bewindhebbers te verhelpen met aan elk schip een bepaald getal wollen en linnen pakjes, hemden, schoenen, kousen enz. mede te geven, om aan de maats, die ze mochten van noode hebben, op afrekening van hun soldij te verkoopen ⁵. Om den nadeeligen invloed van te weinig lichaamsbeweging te keeren, moesten de gezagvoerders het volk, zoowel gedurende de reis als op de reede, gestadig bezig houden met het los- en weder vastmaken van de zeilen en ander scheepswerk ⁶. Eindelijk, in April 1774, werd door de Bewindhebbers verordend dat de schepelingen bij hun aankomst aan boord door de scheepschirurgijns of andere deskundige personen geïnspecteerd en, indien zij behept bleken met eenige ziekte of kwaal, van de hand moesten gewezen

¹ t. a. p.

² Advies van Otto van Thiel c. s. aan den Gouverneur Generaal van 17 Januari 1698.

³ Res. Zeventien 15 Juli 1707. De uitvinding was echter, gelijk daar wordt vermeld, „genoegzaam eenlijk bij de kamer Amsterdam of op de schepen van daar afgaande werkstellig gemaakt doch bij de andere kameren nooit geëxpliciteerd of naderhand verworpen.”

⁴ Res. Zeventien 2 April 1774.

⁵ Res. Zeventien 2 Sept. 1678, 12 Aug. 1692, 31 Oct. 1708, 28 Maart 1742, 2 April 1774. Of men die scheepskleeren ook destijds nog „met 50 ten honderd winst van hetgene dezelve hier te lande hadden gekost” aan de matrozen en soldaten, die ze kochten, debiteerde!! gelijk bij resolutie Zeventien van 12 Sept. 1610 werd bepaald, blijkt niet.

⁶ Instructie voor de kooplieden en schippers van 13 Maart 1696; Resolutiën Zeventien 30 Oct. 1733, 2 April 1774.

worden ¹. Een uitnemende verordening ongetwijfeld, doch met welke denkelijk maar al te vaak de hand zal zijn gelicht. Immers de Compagnie kwam voortdurend volk te kort, zoo voor de vaart als de posten in Indië ², en kon daarom juist omstreeks dienzelfden tijd voor het bemannen van haar schepen onmogelijk de hulp missen van de zielverkoopers ³, door wie gelijk wij hoorden juist de meest ongezonde sujetten voor den dienst werden aangebracht. Bij het bemannen van de retourvloten trouwens kon men destijds al evenmin kieskeurig te werk gaan: de Hooge Regeering te Batavia zag zich door het gebrek aan volk in Indië genoodzaakt «om al vele niet volkomen herstelde immers nog zeer zwakke manschappen uit het hospitaal te nemen en op de schepen te plaatsen», die zoodra zij aan het scheepswerk werden gezet weder instortten ⁴.

Een hygiënisch doel hadden eveneens de verstrekkingen van sommige dranken en spijsen. Iederen dag of ten minste eenige malen ter week ⁵ werden, om het gestel van het volk te vrijwaren tegen de schadelijke gevolgen van koud en nattig weer ⁶, rantsoenen uitgedeeld van wijn, Fransche zoowel als Spaansche, en brandewijn, gewoonlijk des morgens ⁷ en, «opdat het te beter door de leden zou trekken», op de nuchtere maag ⁸. Van den voorraad Franschen wijn dien men medenam placht men, althans in de eerste helft der 17^e eeuw, twee derde gedeelte te alsemen ⁹, waarschijnlijk om hem zodoende een

¹ Res. Zeventien 2 April 1774.

² Aanmerkingen over de ziekten op de Holl. O. I. schepen van 29 Aug. 1775.

³ Harger, a. w. blz. 355.

⁴ Res. kamer Zeeland 11 Maart 1776.

⁵ Blijkens de victualielijsten van 1603—1695 en tal van journalen en reisbeschrijvingen.

⁶ Breederaadsresolutie uitgaand schip Mauritius (8 Juni 1598); Journalen van de uitgaande schepen Utrecht (9 Juni 1508), 't Wapen van Amsterdam (26 Juli en 13 Dec. 1614), en Zutphen (3 Juli 1632); Ordre gehouden op de uitdeeling der rantsoenen op de schepen De Gouden Leeuw met Pijlen en Gouda op 28 Dec. 1610 uit Texel uitgelopen; Brief van Pieter Vrancken Wagensvelt aan de kamer Amsterdam uit het schip De Zwarte Beer in de Tafelbaai (26 April 1615); Journaal uitgaand schip De Zeewolf (6 Januari 1618); Johann von der Behr, Ost-Indianische Reisebeschreibung, Jena 1668, S. 146; Victualielijst van 10 Dec. 1695.

⁷ Journalen uitgaande schepen 't Wapen van Amsterdam (13 Dec. 1614), Zutphen (3 Juli 1632).

⁸ Journalen uitgaande schepen Gelderland (8 Juni 1598) en Zutphen (17 Juni 1632).

⁹ Blijkens de rantsoenlijsten van Oct. 1616 en Juni 1627; Johann Sigis-

koortswerende kracht bij te zetten¹. De Spaansche wijn werd somwijlen met warm bier vermengd² of ook wel in de bierenbroodspap gedaan, welke men als vroegkost nuttigde³. Als voorbehoedmiddelen dienden o. a. limoensap⁴, tamarinde⁵, peper- of mierikswortel en lepelblad.⁶ Van het limoensap gaf men elken dag of om de twee dagen en insgelijks op de nuchtere maag aan ieder van het volk een lepel vol of een pimpeltje te drinken⁷. Van «versch gestampte en ingezouten lepelbladen, die men door ervarenheid bevonden had de allerbeste remedie tegen het schorbut te zijn», werden sedert de invoering van de hiervoor vermelde zoutwaterdistillatie omstreeks 1695 aan de uitgaande schepen eenige ankers medegegeven, «om gedurende de reize met en benevens het water overgehaald te worden». De onbekende schrijver, door wien dit wordt medegedeeld, voegt daaraan nog toe dat men deze manier van doen toepaste «omdat bij haar desverstaande geoordeeld en door de ervarenheid bevestigd werd dat een medicijn of remedie, ongevoelig onder spijs of drank gebruikt, de natuur in sleepende kwalen gelijk de schorbut beter te hulp kwam als wel de violente of al te vol geest zijnde remediën»⁸. Verder leest men van look of uien die ter bevordering van de gezondheid nu en dan aan het volk werden uitgedeeld⁹, van pruimen die bij de gort gekookt werden «om een open lijf te houden»¹⁰, van look,

mund Wurffbain, Vierzehnjährige Ost-Indianische Krieg- und Oberkauffmendienste, Sultzbach 1686, S. 13; Saar, a. w. S. 3.

¹ Het kan ook zijn dat het geschiedde om de wijn te conserveeren, want de aangehaalde victualielijsten schrijven bepaaldelijk voor dat de ongealsemde voorraad eerst moest worden opgebruikt. De latere lijsten doen er geen gewag meer van, misschien is het in verloop van tijd in onbruik geraakt.

² Von der Behr, a. w. S. 146.

³ Victualielijst van 10 Dec. 1695.

⁴ Journaal uitgaand schip 't Wapen van Amsterdam (Mei 1614—Dec. 1614); Wurffbain, a. w. S. 13.

⁵ Brief van Antonio van Diemen uit Batavia aan de kamer Amsterdam 14 Aug. 1633.

⁶ Informatie hoe men de medegegevene lepelbladen gebruiken zal (Einde 17^e of begin 18^e eeuw) Kol. Arch. n° 4393.

⁷ Journalen uitgaande schepen d'Orangeboom (16 Aug. 1616), Zutphen (7 Juni en 17 Juni 1632). Van een pimpeltje, zoo staat in het journaal van laatstgenoemd schip aangeteekend, „gaan er acht in een mutsken”.

⁸ Informatie als voren.

⁹ David Pietersz. de Vries, *Voyagiën*, (ed. Colenbrander) blz. 88.

¹⁰ Jörg Franz Müller's *Reisindruckken* (ed. Heeres) blz. 14.

peperwortel en lepelblad op brandewijn gedaan ¹, en wat dies meer zij.

De behandeling van de zieken aan boord was toevertrouwd aan de scheepschirurgijns. In den oudsten tijd schijnt, op sommige vloten ten minste, de geneeskundige dienst te zijn waargenomen door personen van academische vorming. De admiraal Steven van der Haghen, die in 1599 en 1603 tochten naar Indië had gedaan, verklaarde in 1614 aan den Gouverneur-Generaal Gerard Reynst dat hij nooit gevaren had zonder doctor, «niettegenstaande de schepen diertijd maar half zooveel volk hadden als deze tegenwoordig doen», zoo schrijft Reynst den 25 Januari 1614 van vóór Kaap Lopo Gonsalves aan de heeren in Patria. «Het is een miserie te zien (voegt hij er bij) als 't volk begint ziek te worden: zoo de natuur alsdan niet helpt zoo moeten zij voort, de barbiers weten maar van kwetsuren en andere leemten te genezen.» «De chirurgijns (schrijft hij een paar weken later) doen wel haar best met laten en purgeeren dan en verstaan niet of het goed of kwaad is». Zoo wreekte zich de schrielheid van die Bewindhebbers, verwijt hij de heeren, die «als er in Texel gediscoureerd werd van een doctor mede te nemen wisten te zeggen dat er zooveel dorpen in Holland zijn, die geen doctor hebben en evenwel leven, dat wij overzulks ons ook zonder doctor moeten behelpen, dan zoodanige weten niet dat zulke dorpen onder steden ressorteeren van waar zij tot allen tijde doctoren kunnen bekomen, en geen ververschinge mankeert», gezwegen nog «dat zoodanige dorpen geen verandering van zoo ongezonde klimaten zijn onderworpen.» ² En ofschoon met name de Kamer Amsterdam in dien toestand verbetering poogde te brengen door een ieder, die zich voor opper-, onder- of derde scheepschirurgijn aanbood, sedert 1652 aan een examen te onderwerpen ³, kon nog in 1760 de kundige Middelburgsche geneesheer Paulus de Wind, die er als examinateur van de chirurgijns der Compagnie bij ervaring van wist mede te spreken ⁴, niet anders doen dan de klacht van Reynst over hun verregaande onbekwaamheid herhalen. Hun ontwik-

¹ Virtualielijsten van 23 Sept. 1680, 10 Dec. 1695 en 1791.

² Brieven van Reynst aan de kamer Amsterdam 25 Jan. en 10 Feb. 1614.

³ Resolutiën kamer Amsterdam 5 Dec. 1652, 25 Febr. 1658, 11 Maart 1659.

⁴ Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen, II, blz. 978.

keling is uiterst gering, getuigt hij, «hoe weinige zijn daaronder die de Fransche, Engelsche veel min de Latijnsche taal kundig zijn.» Het baardscheren was daar volgens hem de oorzaak van: «gegoede luiden willen hun kinderen tot dat handwerk, tgeen een paruikmaker beter voegt dan een heelmeester, niet overgeven, 't zijn minvermogende» die het niet bekostigen kunnen «hun kinderen Latijn te laten leeren en naar academiën of hospitalen te zenden waarvan men chirurgijns ziet voorkomen. De meeste ouders zelf, hier hunne kinderen zoolang zij op de chirurgijns winkels zijn tot last hebbende, zenden dezelve in zee zoodra de vier leerjaren geëindigd zijn, dus ziet men dagelijks jongens van 13 à 14 jaar voor derde meesters naar Indië gaan, die nog de behoorlijke gronden van de anatomie en chirurgie niet hebben, veel min van de pharmacie en medicine. Echter komen zij te scheep niet alleen voor chirurgijn maar ook voor dokter en apotheker, moeten ten minste bij aflijvigheid van den opper- of ondermeester derzelver plaats bekleeden, hebben noch op het schip noch in Indië gelegenheid vān ooit de anatomie te oefenen, gaan thuisgekomen met het eerste schip indien mogelijk voor ondermeester vervolgens voor oppermeester wederom in zee, zonder ooit gronden van anatomie, chirurgie, pharmacie of medicine te hebben kunnen leggen»¹. Hoe kon het ook anders, waar de Compagnie hen zoo karig bezoldigde² en, wat sommige emolumenten betrof, nog beneden de derde stuurmans plaatste³. «Alle zeevarende officieren in «Compagnie's dienst» zoo klaagden in 1776 ter Vergadering van Zeventien verscheidene oppermeesters van de kamer Amsterdam, «hebben het uitzicht om door continueel varen van reis tot reis te kunnen avanceeren, wanneer hun gagien en premien verhoogen en accresseeren, daar *zij*, die mede onder de zeevarenden behooren, zooals men zegt de oude knechts zijn en blijven en in Indië wezende van dit geringe inkomen nog importante

¹ De Wind, a. w. blz. 121, 122.

² Blijkens Nicolaas de Graaff, Oost-Indise Spiegel, Hoorn 1701, blz. 31 bedroeg de gage van de opperchirurgijns 36, 40, 45, tot 50 gulden ter maand, hetzelfde minimum en maximum wordt ook genoemd in het hieronder aan te halen request van 4 April 1776.

³ Request van verscheidene opperchirurgijns ter kamer Amsterdam aan de Zeventien 4 April 1776. Een soortgelijk request werd op denzelfden dag ingediend door de opperchirurgijns van de kamer Zeeland.

DI. 67.

17*

onkosten moeten doen, welke onmogelijk te menageeren zijn zonder dat zij zich grootelijks zouden prostitueeren, om quasi hun fatsoen en karakter te continueeren. Van de hun thans toegelegde gage, premie of recognitiegoed kunnen zij geen duit altoos overwinnen, voor hun ouden dag zorgen of eindelijk, wanneer zij hun besten leeftijd in Compagnies dienst versleten hebben en niet meer in staat zijn te dienen hetzij door ouderdom hetzij door zwakheid, te kunnen subsisteeeren, voegende zij hier nog ten exempel bij dat er huns wetens geen eenige hier te lande gevonden wordt, welke door in deze kwaliteit te varen iets heeft overgewonnen of een middel van bestaan gekregen, waardoor zij d' Edele Compagnie's dienst konden quitteeren» ¹.

Dat het moreel gehalte van hun corps daardoor eveneens op een laag peil blijven moest, springt in het oog. Het is waar, zulke eervergeten booswichten als die eene, die in 1623 op een uitgaand schip medeging, zullen gewis tot de hooge uitzonderingen hebben behoord. Te Leuven, alwaar hij uit Spaansche ouders geboren was, tot het licentiaat in de medicijnen bevorderd had deze als oppermeester dienst genomen op een van de schepen der Nassausche vloot onder Jacques L'Hermite en Geen Huygen Schapenham. Zijn gedragingen aan boord wekten al spoedig de verdenking op dat hij verscheiden personen door zijn medicamenten van kant geholpen had, doch hij bleef maar aldoor obstinaat ontkennen, zelfs toen men tot de torture kwam en hem een van de zwaarste kamers aan het lijf deed hangen, ja maakte van de foltering «zoo weinig werk dat hij de heeren stoutelijk aanzeide dat zij met hem zouden handelen zooals zij het verstonden». Een ding was duidelijk meenden de heeren: er moesten eenige duivelsche kunsten onder schuilen, en werkelijk toen de verdachte op hun last naakt uitgekleeed werd vond men op zijn borst, schrikkelijk om te zien, «in een zaksken hangen een slangenvet met een slangentong». Een dag of veertien later kwam het hooge woord eruit. Hij bekende vrijwillig buiten pijn, «dat hij zeven personen dezer vloot met wille en voorbedachten raad, door oorzaak dat zij in haar ziekte hem wat te lastig vielen en hij in korten tijd daarvan begeerde ontslagen te wezen, van het leven beroofd had en dat hij, zoo haast hij eenige

¹ Request als voren.

treffelijke cure zoude betoond hebben, aan den heer Admiraal de tafel van de kajuit zoude verzocht hebben en, zoover hetzelfde hem afgeslagen werd, dat hij alle middel zoude aangeleid hebben om den heer Admiraal, Vice-Admiraal en de andere voornaamste officieren, die hem hierin zouden tegen geweest zijn, te vergeven. Hij verklaarde ook dat hij al voorlange van zin was geweest met den duivel in compact te treden maar dat de duivel hem nooit had willen verschijnen, wat moeite hij daar ook toe gedaan had»¹. Evenwel, ook zonder zulk een compact vervielen de chirurgijns somtijds tot daden, die geen daglicht mochten zien. Dat velen hunner in strijd met de verordeningen van de artikel-brieven en plakكاتen voor eigen rekening zaken zullen hebben gedaan of zoogenaamden particulieren handel gedreven, zoo dikwijls zij de kans veilig zagen, spreekt bijna vanzelf. Dat was het algemeene misdrijf al van de allereerste tijden af. Of schreef niet reeds de Gouverneur-Generaal Pieter Both aan de Heeren Majores in het vaderland dat, zoo men alle daaraan schuldigen in Indië volgens hunne orders wilde straffen, daar zeer weinigen zouden overblijven?² Bovendien, niemand zou immers, zoo spraken de cynici, «zulk een zware en penibele reize als die na Oost-Indië is bij der hand nemen met intentie om daar vliegen te vangen of om het sobere tractementje te genieten, dat de Compagnie aan hare dienaren is gevende, hetwelke nauwelijks toereiken kan om daarmede maandelijks des wijfs theebak naar behooren te voorzien, zoo kostelijke en dierkoop teren is 't daar te lande, en als men dan niets van zijn zelve en hadde of door behoorlijke middelen niet en wiste te prospereeren, waarvan zoude men leven en wijf en kinderen onderhouden, en wat zou er tegens den ouden dag overschieten, wanneer men met de oude honden aan den dijk gejaagd wordt?»³ Maar erger dan erg was het dat de scheepschirurgijns zich maar al te dikwijls zochten te verrijken ten koste van de gezondheid der aan hunne zorg toebetrouwde bemanning. Een resolutie van de Zeventien, van 1681, spreekt met zooveel woorden van de «groote ontrouwe en dieverije», die men bevonden had dat door hen «in en omtrent de medicamentkisten» werd gepleegd;

¹ Journaal van de Nassausche vloot (1623—1626) in Begin en Voortgangh II (op 9, 12 en 16 Oct. 1623).

² Brief van 26 Juli 1612.

³ 't Verwaerloosde Formosa, Utrecht 1675, 2° deel blz. 63.

doordien zij veeltijds «deze en gene sortimenten daaruit stalen en door slecht goed vervingen». Om dit misbruik te beletten werd toen door de Zeventien voorgeschreven, dat men hun de sleutels van de medicamentkisten niet meer ter hand stellen zou maar bij de voor de reis bestemde orders en instructiën in de scheepsdoos leggen, waar zij ze niet mochten uit halen vooraleer de schepen buitengaats waren geraakt en dan nog maar alleen met voorkennis en in het bijzijn van de schippers of assistenten, welke laatsten evenals de chirurgijns zelf pertinente aantekening zouden moeten houden van hetgeen van tijd tot tijd uit de kist was verbruikt, teneinde bij hun aankomst in Indië aan de daartoe gestelde beambten verantwoording te kunnen doen ¹. «En om de voorschreven diefstallen nog verder te weren» voegden de Zeventien daar in Februari van het volgende jaar nog deze bepaling aan toe, dat men aan de schepen een doos met medicijnen, de zoogenaamde lap- of zalldoos, verstrekken zou, van welke zich de chirurgijns hadden te bedienen «zoo lange binnengaats naar de wind bleven wachten, zonder dat zij de medicamentkist mochten openen of aantasten vóórdat zij in zee waren gekomen» ². Wat echter dergelijke verordeningen uitwerkten leert eene memorie uit de 18^e eeuw, klaarblijkelijk afkomstig van iemand die de journalen had gevisiteerd van het in 1780 uitgelopen schip de Bartha Petronella. Voor alles was noodig, zegt hij, dat de oppermeesters op Batavia waarlijk de medicamenten verantwoordden «daar men weet dat die op de reis worden bespaard en in Indië door die heeren worden verkocht» ³.

Aan den anderen kant, het moet worden erkend, werd den chirurgijns de behoorlijke vervulling van hun plicht nu en dan zoo goed als onmogelijk gemaakt. Van oudsher gaven de Bewindhebbers op elk schip een zekeren voorraad van wijn en andere andere provisie mede, bepaaldelijk bestemd tot lafenis van de zieken. Opdat nu op de rekening van dezen niet meer zou worden gebracht dan metterdaad aan hen was verstrekt ontving de oppermeester van die artikelen een nauwkeurige lijst, waarop hij bij de aankomst in Indië verantwoorden moest al hetgeen de zieken daarvan hadden verbruikt. ⁴. Alles heel fraai op papier,

¹ Resolutie Zeventien 2 Juni 1681.

² Resolutie Zeventien 19 Februari 1682.

³ Anonieme memorie (Kol. Arch. n° 4393.)

⁴ Resolutiën Zeventien 30 Oct. 1690, 2 Oct. 1760.

maar in de werkelijkheid kwam er soms niet veel van terecht. Een oppermeester, op wiens woorden hij volkomen staat kon maken, vertelde omstreeks 1760 aan Paulus de Wind dat hij, op zijn reis alleenlijk 12 kan wijn voor de zieken geëischt hebbende, zijn lijstje daarvan aan den schipper overgaf, die het ziende hem zeide: «gij zult niet voor 12 maar voor 750 kan teekenen». Op zijn weigering was hij bij den onderkoopman van het kasteel Batavia ontboden die hem dreigde dat, als hij niet voor 750 kan wilde teekenen, men hem op een tocht zou uitsuren «daar hij nooit van terugkomen zou»¹. Zóóver ging zelfs de inhaligheid van de gezagvoerders, dat de ongenoemde opsteller van de reeds aangehaalde memorie de vraag opwierp: «zouden vele dooden niet voor alle de officieren, bijzonder den schipper, stuurman en de meesters voordeelig zijn? Wordt de scheepsprovisie niet net als de medicamentkist verkocht of overgenomen? Laat dat eens wel onderzocht worden (aldus vervolgt hij), en zoude niet een premie aan die allen voor de gezonde en levende manschap, die zij overbrengen, meerder nut doen als alle andere middelen, zoodat het der officieren voordeel zij dat de equipage gelukkig overkome en niet meer dat die bijna is uitgestorven»².

Na al het gezegde mag men van de therapie dezer scheeps-esculapen zeker geen te hooge denkbeelden opvatten. Bij scheurbuiklijders werd alle dag het zwarte onstoken tandvleesch weggesneden en met wasschen gezuiverd³. Verder diende men hun limoensap toe⁴, liet dit soms met brandewijn vermengd als gorgeldrank gebruiken⁵ of er het lichaam mede smeren op de plaats, daar zij pijn hadden⁶. Tegen de hoofdpijn, die het volk onder den Evenaar overviel, zocht men heul bij aderlaten⁷. Niemand echter had onder hun handen meer uit te staan dan diegenen, die met onreine of venerische ziekten waren besmet. Dat zij den meester voor de behandeling loon hadden te betalen,

¹ De Wind, a. w. blz. 104.

² Anonieme memorie als boven.

³ Bogaert, a. w. blz. 93; De Graaf, Reizen blz. 4.

⁴ Journaal van de voyage onder Wolfert Harmanssen (1601—1603) in Begin en Voortg. I (12 Aug. 1601).

⁵ Hesse, a. w. blz. 305.

⁶ Journaal voyage Wolfert Harmanssen (12 Aug. 1601).

⁷ Brief van Antonio van Diemen uit Batavia aan de kamer Amsterdam 14 Aug. 1633.

terwijl andere zieken om niet werden geholpen, was het ergste niet, het stelde hen slechts gelijk met patiënten die buiten scheepsboord kwetsuren hadden beloopten ¹. Veel erger was de kuur zelve die zij ondergingen en dikwijls met den dood bekoopen moesten. Om hen aan het «kwijlen» en zweeten te brengen stopte men ze in de zoogenaamde hel, een donker gat tegen den voorstevan onder het kabelgat, waar het nieuw bepikte en geteerde touw was opgeborgen en een ondragelijke hitte heerschte, en diende hun daar hetzij uit- of inwendig mercuriale middelen toe tot zoolang zij aan het kwijlen geraakten ².

Tweemaal daags vóór en na het morgen- en avondgebed, wanneer de provoost of een van de scheepsjongens met luider stem had uitgeroepen: «Kreupelen en blinden, Komt laat U verbinden, Boven bij den grooten mast, Zult gij den meester vinden», hadden de chirurgijns elk die open wonden had of nog gaan kon boven op het dek te verbinden ³. Na afloop van dit werk, dat «in zware toevallen van gangrena en andere accidenten, die de scheurbuikige veel en meest onderworpen» waren, desnoods driemaal per dag moest geschieden ⁴, waren zij verplicht de lijders te gaan bezoeken, die te kooi lagen, en dat wel «om de natuur van de ziekten te beter wijs te worden», drie tot vier keer dagelijks ⁵. Verder rustte op hen de plicht om een journaal te houden van alle ziekten, welke op hun schip hadden geheerscht, en daarin aan te teekenen waar en hoe zij waren begonnen, welke geneesmiddelen waren aangewend en wat daar de uitslag van was geweest. Eindelijk moesten zij zorg dragen dat de zieken, zoo lang zij in de kooi bleven, wel gereinigd werden en bovendien de gezagvoerders verwittigen van alles wat zij, zoo van spijs,

¹ Kolbe, a. w. I blz. 22; Artikelbrieven van Houtmans vloot van Januari 1595 en van 1669, 1672, 1742.

² De Wind, a. w. blz. 139.

³ Kolbe, a. w. I blz. 22. Tappen, a. w. S. 221 deelt het vers in Duitsche vertaling mede. Het luidt bij hem als volgt: „Kreupele und blinden, Kommet lasset euch verbinden, Hinter der Mast und vor der Spille, Da sollet ihr den Meister finden. Wann der Meister kommt sein Geld zu hohlen, So sollet ihr ihn mit Brecheysen und Hebebäumen bezahlen, Heraus Hocken und Mocken, Der Chirurgus hat ein Paar Kl...., Wie die grossen Schoots blocken“. De uitnoodiging om, als de meester om zijn loon kwam, dit op de aangegeven manier te betalen, ziet natuurlijk op zijn verplichting om de zieken kosteloos te behandelen.

⁴ Instructiën voor de chirurgijns van 10 Dec. 1695 en 26 Febr. 1739.

⁵ Instructiën als voren.

drank, ligplaats als anderszins voor hen noodig achtten, opdat daar aanstonds in kon worden voorzien en de «veelvuldige klachten» voorkomen mochten worden van de chirurgijns en het scheepsvolk beide, dat de gezagvoerders aan gezonden zoowel als zieken de hun toekomende bedeeeling van spijs en drank onthielden ¹. Met andere woorden, zij hadden te waken dat het hun patiënten aan geen behoorlijke verpleging ontbrak.

Voor het eigenlijke verplegingswerk placht de scheepsraad uit elk kwartier iemand aan te wijzen, waarschijnlijk een lichtmatroosje, die totdat hij door een ander werd afgelost, met het oppassen van de daaronder hoorende zieken was belast ². Waarschijnlijk genoot hij, als er veel werk aan den winkel was, vrijstelling van den plicht om te roer en te waak te gaan en een verbetering van gage bovendien ³. Kolbe, die in 1705 op een Compagnie's bodem naar de Kaap reisde, stelt de zaak eenigszins anders voor. «Zoodra iemand ziek wordt (verhaalt hij) heeft hij zijn kameraad of maat, zooals men hem noemt, en een ieder verkiest zelf van het oogenblik af dat hij aan boord komt iemand van zijns gelijken, dien hij al kent of waarop hij zich het meest vertrouwt, dien hij al zijn zaken indien de nood zulks vereischt openbaart. Deze past hem in zijn ziekte op. Zijn er vele zieken, dan stelt de kapitein een ordentelijken ziekentrouster of somtijds wel meer aan, die hem oppassen en al het noodige halen en geven moeten» ⁴.

Bijaldien een besmettelijke ziekte uitbrak, moesten de schippers ingevolge de bevelen van de Bewindhebbers een bekwame plaats laten afschieten, waar de patienten afzonderlijk konden liggen ⁵ — een uitnemend voorschrift, doch waaraan wegens de beperkte

¹ Instructiën als voren.

² Artikelbrieven voor de vloot van Jacob van Heemskerk en van 1669, 1672 en 1742.

³ Zoo was het ten minste op de vloot van Pieter Both, vlg. de Breede-raadsresolutie van 17 Febr. 1610: „dat elk op zijn schip zullen mogen kiezen eenen ziekenbewaarder, die vrij zal zijn te roer en te waak te gaan, en wat de zieken van doen zullen hebben, wiens rantsoen alsdan cesseert, uit de kajuit zullen halen; de ziekenbewaarder zal mede verbeterd worden in zijn gage twee gulden ('s maands)\".

⁴ Kolbe, a. w. I blz. 22. Mogelijk werd zoo'n algemeene ziekenoppasser voor elk kwartier eerst benoemd wanneer het getal zieken dit noodig maakte, en werd zijn werk in gewone omstandigheden door den maat van den zieke verricht.

⁵ Resolutie Zeventien 10 Dec. 1695.

ruimte ¹ op de schepen bij een groot getal van zieken bezwaarlijk de hand was te houden. Ook zullen vermoedelijk, zelfs waar zulk een maatregel toepassing vond, tooneelen niet zeldzaam zijn geweest als die, welke een scheepschirurgijn tusschen 1669 en 1677 bijwoonde. Aan beide zijden van het schip, verhaalt hij, waren breede banken of legersteden gemaakt, op welke twintig tot vijf en twintig zieken bijeen moesten liggen: de een blakend van koorts, de andere dood, een derde razend en ijlend, een vierde wel goed bij kennis maar doodzwak en allen wemelend van ongedierte ².

Wanneer de gewone kost van het volk den zieken te zwaar viel, dan liet men van de beste soort bier die men had bierenbroodspap ³ koken, of deelde hun mede van dezelfde spijsen en dranken die de hooger geplaatsten aan de kajuitstafel genoten ⁴: volop wijn ⁵, ham, gerookt vleesch, versch vleesch van de aan boord geslachte kippen ⁶, varkens en schapen ⁷, eieren, beschuit, versch brood dat in den scheepsoven was gebakken ⁸, Goudsche en komijnekaas enz. ⁹ Tevens werden zij uit de scheepstuinjtes, welke men op de kampanje van sommige schepen aanlegde en met allerlei moeskruiden bezaaide ¹⁰, geriefd met versche groente als salade, tuinkers, radijs en lof van mieriks- of peperwortel ¹¹, dat men eerst in zout water opkookte om er den bitteren smaak uit te trekken en vervolgens, met vleesch, gezouten spek of boter gestoofd, opdischte ¹².

¹ Bericht van de Famars aan de Zeventien van 30 Sept. 1773.

² Schreyer, a. w. S. 6.

³ Brief van Artus Gijssels uit de Tafelbaai aan de kamer Amsterdam 6 Sept. 1630.

⁴ Kolbe, a. w. I blz. 22. Dat dit eerst zou geschied zijn, gelijk hij beweert, als zij *doodziek* waren, is moeilijk aan te nemen: zij hadden het dan nauwelijks meer noodig, zou men zeggen.

⁵ De kajuitsgasten hadden geen bezet rantsoen en alles volop, zegt Nicolaas de Graaff, Oost Indise Spiegel, blz. 32.

⁶ Journaal van de reis van Pieter Willemsz. Verhoeven in Begin en Voortg II (10 April 1608); Bogaert, a. w. blz. 93, 94.

⁷ Brief van Artus Gijssels als voren van 6 Sept. 1630.

⁸ Saar, a. w. S. 153.

⁹ Vietuaflijsten van 1680, 1695, 1791; De Wind, a. w. blz. 98.

¹⁰ Journaal van de reis van Hendrik Hagenaar in Begin en Voortg. II. (17 Febr. 1632); Tappen, a. w. S. 224.

¹¹ Journaal Hagenaar als voren (18 Maart en 21 April 1632); Journaal van de uitreis van het schip Sparendam (1370-1671) gehouden door Robert Padbrugge.

¹² Journaal Sparendam als voren.

Neep het gebrek aan verversching al te zeer dan gebeurde het wel dat men zich behielp met het vleesch van de ratten, die aan boord werden gevangen. «Alzoo wij in lange geen verversching hadden gehad (schrijft een scheepschirurgijn van een in 1640 door hem gedane Oostindische reis) zoo vingen eenige van ons volk alle nachten met strikken en rattevalen alle ratten, die zij konden bekomen. Dezelve de kop, staart en pooten af — en het ingewand daaruit gedaan hebbende, gevild en 's nachts in het want gehangen, werden met water, wijn, rijst, suiker en specerij gekookt en in de panne geroost aan de zieken tot verkwikking uitgedeeld, en smaakte zeer goed» ¹.

In zulk een bangen nood was het een ware uitredding indien er spoedig een eiland of kuststrook opdaagde, waar men verzekerd was overvloed van zoet water en verversching te zullen aantreffen. De zieken werden er aan den vasten wal in tenten onder dak gebracht ², en deden zich volop te goed aan heerlijk frisch drinkwater, versch vleesch, ooft en groenten en namen met elken dag in beterschap toe. Voor hen, die in ergen graad aan scheurbuik leden, waren trouwens moeskruiden en fruiten, vooral de limoen- en oranjeappelen, het eenige middel dat hen vermocht te redden ³. Wij hebben veel zieken op ons schip gehad (schreef in 1614 de Gouverneur-Generaal Reynst op zijn uitreis) meest aan scheurbuik, doch hebben aan het eiland St. Vincent over de 37000 oranjeappelen gekocht, «daar de zieken volkomenlijk mede zijn genezen» ⁴. Daar is, oordeelde een ander die in hetzelfde jaar naar Indië reisde, «geen beter medicijn voor scheurbuik als limoenen, want met limoensap», dat aan de schepen wordt medegegeven, «kan men de ziekte onderstaan maar niet verdrijven, waarover het beter zoude wezen voor den zeevarenden man op deze voyages varende dat de Edele Meesters ⁵ partijen van limoenen en appelen kochten, om daardoor het lichaam op en in zee komende van de zware spijsze en veel dranks aan land genuttigd te beter gereinigd te

¹ Nicolaas de Graaff, *Reisen* blz. 4.

² David Pietersz. de Vries, a. w. blz. 94, 98; *Journal* uitgaand schip Banda (20 Mei 1636).

³ De Wind, a. w. blz. 171 vlg.

⁴ Brief van Gerard Reynst van voor Kaap Lopo Gonsalves aan de kamer Amsterdam 2 Febr. 1614.

⁵ D. i. de Bewindhebbers.

worden, nademaal dat de zee rechtvaardig is en alle vuile ziekten voor den dag, onder de leden wezende, voortbrengt en uitwerpt, en alsdan zoodanige ververschingen hebbende blijft het lichaam voor een langen tijd zuiver en rein». ¹

Zoodra het volk genoegzaam op krachten gekomen was werd de ziekte afgebroken en alles gereed gemaakt om de reis te vervolgen. ² Doch voor men het anker lichtte en de zeilen heesch gedacht men ook de onbekende vrienden, die misschien straks op dezelfde plaats insgelijks genezing en vernieuwing van krachten zouden komen zoeken. Toen de vloot van Jacob van Neck in September 1598 zich op Mauritius ververschte, liet de Vice-Admiraal Jacob van Heemskerk daar een tuin afpalen «wel viermaal zoo groot als de Dam tot Amsterdam» en bezaaide die met eenige tarwe- en gerstekorrels, boonen, erwten, radijs en salade, plantte daar wat pitten van oranje- en limoenappelen in, en zette bovendien een haan met zeven hoenders aan land, in de hoop dat «de Almachtige God zijn zegeninge daarover zou strekken en zijn wasdom geven tot nut dergene die het eiland aanzochten». ³ Evenzoo handelde Jacob van Heemskerk toen hij in het volgend jaar op zijn terugreis St. Helena aandeed. «Ik heb achter het kerkje (dus teekent hij in zijn journaal aan) vijf of zes kokos- en sommige oranjekoornen gepoot, dezelve met steen om beleid ruim een half manslengte hoog om van de bokken en varkens niet beschadigd te worden». ⁴ En nog in 1648, slechts vier jaar vóórdan aan de Kaap de Goede Hoop door van Riebeeck het vaste algemeene ververschingsstation voor de Oost-Indische schepen werd gesticht, liet de kommandeur van de retourvloot Wollebrand Geleynssen voor de «onbekende onze vrunden uit Indië naar het Vaderland tendeerende» een brief achter, waarin hun in eenigszins dichterlijken vorm werd bericht hoe hij zijn aanwezigheid daar ter plaatse aan hun be-

¹ Journaal gehouden op de uitreis van het schip 't Wapen van Amsterdam door den opperkoopman Willem van Griensven (11 Mei 1614—Dec. 1615). Geheel in denzelfden geest schrijft Jan Direksz. Lam uit genoemd schip aan de kamer Amsterdam op 19 April 1615.

² David Pietersz. de Vries, a. w. blz. 98.

³ Verhaal van de Schipvaart onder Jacob van Neck in Begin en Voortg. II (17 Sept. 1598); Journaal gehouden op het schip Gelderland door Jacob van Heemskerk (28 Sept. 1598).

⁴ Journaal gehouden op het schip Gelderland als voren (24 Dec. 1599).

langen had dienstbaar gemaakt. «Den kommandeur Wollebrand, heeft gezaaid en geplant, Goede appels en limoenen, Ritiens en pompoenen, Pompelmoezen en tuinkars, Den Almogende geve 't zijn gewas . . . De kommandeursplantage Is aan de rivier Van de appelvallei, Aan beide de zijden Tot 't afvallen van 't water, Dat verder niet kon lijden. De vrunden gelieven Te nutten en plukken, En doen weer de korrels in d'aarde drukken.» ¹

Kwam een van de schepelingen op zee te sterven dan werd hij 's ochtends na het morgengebed of, zoo hij bij dage overleden was, na afloop van de avondgodsdienstoefening over boord gezet ². Het lijk werd, als de doode tot de minderen van de equipage behoorde, in zijn hangmat, slaapdeken of zoogenaamde kombaars gewikkeld en, opdat het des te spoediger naar de diepte zou zinken, aan het voeteneinde met zeker gewicht van steenen, kanonskogels of zand bezwaard. Daarna verscheen al het volk met ontdekten hoofde boven op het dek en, nadat het lijk driemaal om den grooten mast was rondgedragen ³, vatten vier van de bemanning het op, legden het op een plank, die met een strik aan het want was vastgemaakt, en lieten het vervolgens, op het «Een, Twee, Drie» van den Opperstuurman en terwijl er een salvo met het kanon werd gelost, met het voeteneinde naar voren ⁴, zachtkens in zee glijden ⁵. Bij het overboord zetten van hooger geplaatsten, kapiteins, opperstuurlui en hoofdofficieren, ging het nagenoeg op gelijke wijze toe, behalve dat de plechtigheid met grooter statie gepaard ging. Tot teeken van rouw heesch men de vlag of den wimpel slechts half op, bond die met een knoop samen

¹ Brief van 5 Mei 1648.

² Saar, a. w. S. 149; Kolbe, a. w. I blz. 23.

³ Journaal van de uitreis van Seger van Rechteren in Begin en Voortg. II (18 Aug. 1629); Hesse, a. w. blz. 190; Von Wurmb en Von Wolzogen, Briefe, Gotha 1794, S. 295.

⁴ Hesse, a. w. blz. 190.

⁵ Volgens Jörg Franz Müller, Reisindrukken, blz. 19, naaide men als men niet ver van het een of andere land was, dat door Christenen werd bewoond, een paar geldstukken bij het lijk in opdat, als het ergens aan land spoelde, de bewoners het daarvoor een eerlijke begrafenis zouden bezorgen.

om te beletten dat zij ten volle uitwaaide, sloot het lijk in een kist en liet, onderwijl deze in zee ging, al naargelang van de waardigheid, die de overledene had bekleed, eenige malen achtereen het geschut losbranden ¹.

¹ Kolbe, a. w. I blz. 23, 24; Frikius, a. w. blz. 11, 12; Journaal van Seger van Rechteren (5 Sept. 1629). Vermoedelijk werd er gedurende de plechtigheid bijgedraaid of op de lij gedraaid met het grootmarszeil tegen en werd vervolgens het lijk aan de lijzijde over de verschansing gewipt, dat is ongeveer ter hoogte van den fokkeschoot, vanwaar de uitdrukking: „hij is over den fokkeschoot gegaan”. Na de plechtigheid werd dan weer volgebrast.